

1.4 Opname in het (mentale) lexicon: lexicalisatie

In deze paragraaf willen we nog eens nader kijken naar de status van gelede woorden. Delen ze de eigenschappen van ongelede woorden, of komen ze overeen met woordgroepen? Misschien gedragen niet alle gelede woorden zich wat dat betreft hetzelfde.

Hiervoor hebben we er de nadruk op gelegd dat gelede woorden – en dan bedoelen we alle soorten van gelededheid, die immers gradueel is gebleken – zich onderscheiden van ongelede: steeds is er in de vorm iets aan te wijzen dat overeenkomt met een bepaalde betekenis. Is de relatie systematisch, dan is het woord geleded, is de relatie minder duidelijk, dan vertoont zo'n woord toch in elk geval een bepaalde mate van gelededheid. Gelede woorden lijken wat dat betreft op woordgroepen en zinnen: de betekenis van bijvoorbeeld *aardig meisje* wordt bepaald door de betekenissen van de woorden *aardig* en *meisje*, samen met onze kennis van deze constructie: *aardig* is een nadere bepaling van *meisje*. Dat komt erg dicht bij de betekenis van gelede woorden: wie de betekenis van *tafel* en *poot* kent, en ook weet dat het bij dit type samenstellingen gaat om een bepalingrelatie, kan de betekenis van *tafelpoot* afleiden of 'berekenen'. We noemen in zo'n geval de betekenis ook wel **COMPOSITIONEEL**. Op dezelfde manier

is bijvoorbeeld de betekenis van *spreek-er* afleidbaar, namelijk uit de betekenis van de delen en de morfologische structuur. Taalgebruikers kunnen dus vrijelijk morfemen combineren tot grotere gehelen, die door anderen zonder probleem kunnen worden geanalyseerd en begrepen. Net zomin als we de woordgroep *aardig meisje* hoeven te leren en onthouden, is dat nodig bij de woorden *tafel-poot* of *spreker*. Maar bij de meeste gelede woorden is de betekenis slechts voor een deel voorspelbaar. Met opzet hebben we hierboven (1.1) dan ook gezegd, dat in gelede woorden als *appelboom* de relatie tussen vorm en betekenis niet volstrekt willekeurig is, maar gemotiveerd. Nu is gemotiveerdheid, net als geleedheid, een graduele zaak. Gelede woorden zijn slechts gedeeltelijk gemotiveerd. Ook *appelboom*, dat misschien wel volledig gemotiveerd lijkt, is dat niet helemaal: aan een *appelboom* groeien appels, maar aan een *broodboom* groeit geen brood.

Vele gelede woorden vertonen onvoorspelbare betekenisaspecten, de betekenis van bijvoorbeeld *voetbalknie*, *tennisarm*, *alcoholcontrole*, *woordenboek*, *parkeergarage*, *onleesbaar*, *meesterlijk* en *zenuwachtig* moet je leren. Zelfs een woord als het hierboven genoemde *spreker*, dat erg doorzichtig lijkt, kan in een niet geheel voorspelbare betekenis gebruikt worden. Het is in onze wereld kennelijk relevant om iemand te classificeren op grond van de handeling *spreken*, en dat betekent dat van meet af aan bepaalde elementen in de betekenis van het woord *spreker* zijn opgenomen – bijvoorbeeld dat het iemand betreft die veel, goed, graag of beroepsmatig spreekt – die niet aanwezig zijn in de omschrijving ‘iemand die spreekt’. Denk ook aan *bakker*, dat niet alleen betekent ‘iemand die bakt’, maar meestal ‘iemand die beroepsmatig bakt’, en misschien zelfs dat niet altijd meer: de bakker verkoopt brood, de *warme bakker* bakt het.

Vergelijk ook de samenstellingen in (17) en (18):

17	kippensoep	18	eetkamerstoel
	tomatensoep		strandstoel
	schildpadsoep		keukenstoel
	maaltijdsoep		autostoel
	pakjessoep		kinderstoel
	luiwijnsoep		scheidsrechterstoel
	koninginnensoep		pilotenstoel
	vastensoep		tandartsstoel

In de woorden onder (17) gaat het steeds om een soort soep, bij die onder (18) om een soort stoel. Tussen de samenstellende delen van deze samenstellingen zijn allerlei relaties mogelijk, en ook bij semantische overeenkomst, bijvoorbeeld als het eerste lid de betekenis ‘persoon’ heeft, is de precieze betekenis niet voorspelbaar: vergelijk *koninginnensoep* met *luiwijnsoep*, of *pilotenstoel* met *tandartsstoel*. Maar bovendien is een *strandstoel* niet zomaar een stoel waarin je op het strand kunt zitten, maar kenmerkt die zich door specifiek materiaal en een specifieke vorm: een strandstoel in de eetkamer blijft een strandstoel. Met andere woorden, een geleed woord kan al direct bij de vorming een betekenis

hebben die niet volledig bepaald is door de betekenis van de delen en van de constructie. We spreken in zo'n geval van **SEMANTISCHE SPECIALISATIE** of **BETEKENIS-SPECIALISATIE**. Dit verschijnsel doet zich ook voor bij afleidingen: een *arbeider* is niet 'iemand die werkt', maar 'iemand die moet leven van het loon dat hij voor zijn (handen-)arbeid krijgt', een *uitvoerder* is 'iemand die in dienst van een aannemer of bouwer de leiding heeft bij een bouwwerk en toezicht houdt op het personeel'. *Ondrinkbare* wijn kan wel gedronken worden, maar laat kwalitatief te wensen over, en een *aantrekkelijk* meisje is vooral 'een knap, mooi meisje', de betekenis 'aantrekken' is enigszins op de achtergrond geraakt.

We kunnen deze betekenispecialisatie verantwoorden vanuit de functie van het gelede woord als taalteken. *Strandstoel* is, net als een ongeleed woord, een **NAAM** die we gebruiken om een specifiek object te noemen, en dat betekent dat van meet af aan kenmerken van de zaak 'strandstoel' in de betekenis van dat woord worden opgenomen. Kijk ook nog maar eens naar de woorden op *-ist* die we hierboven onder (6) noemden: de precieze betekenis van *bloemist*, 'handelaar in bloemen', en *violist* 'iemand die (professioneel) viool speelt', is niet voorspelbaar. Net als ongelede woorden zijn gelede woorden taaltekens, die de taalgebruiker ter beschikking heeft om zaken te benoemen. Woordgroepen daarentegen zijn meestal **OMSCHRIJVINGEN**, en geen namen, maar ook met een omschrijving kunnen we iets noemen. Met (*een*) *aardig meisje aan de overkant* noemen we een bepaalde zaak door die te omschrijven, met *schoolmeisje* geven we die een naam. Namen worden bij herhaling gebruikt en hebben steeds een bepaalde betekenis, dat geldt zowel voor ongelede als voor gelede woorden. Daarmee hangt samen, dat veel gelede woorden blijvertjes zijn: eenmaal gevormd en gebruikt onthouden taalgebruikers ze, en zijn ze kant en klaar beschikbaar voor gebruik. Ze hoeven niet steeds opnieuw gevormd te worden, terwijl de taalgebruikers zinnen tijdens het spreken wel steeds opnieuw vormen. Woordgroepen of zelfs hele zinnen 'blijven' ook weleens, maar dat is minder gewoon. Het betreft idiomatische uitdrukkingen, zoals *op de tocht staan* (van arbeidsplaatsen), *de kat de bel aanbinden*, *van een koude kermis thuiskomen*. In hoofdstuk 2 zullen we nog andere woordgroepen bespreken, zoals *rode kool* of *kleine teen*, die overeenkomen met woorden doordat ze als naam fungeren.

Gelede woorden nemen in zekere zin een dubbele positie in: enerzijds zijn het woorden die we als eenheid kennen, anderzijds vertonen ze een bepaalde vorm-betekenisystematiek, een bepaalde regelmaat, waar taalgebruikers, zoals straks in hoofdstuk 3 zal blijken, eveneens kennis van hebben, kennis die we ons zouden kunnen voorstellen in de vorm van een regel.

Het antwoord op de vraag: lijken gelede woorden meer op ongelede woorden of meer op woordgroepen, is wat ons betreft: op ongelede woorden. Omdat veel gelede woorden onvoorspelbare eigenschappen hebben, moeten taalgebruikers ze vaak, net als ongelede woorden, geheel of gedeeltelijk leren. Niet alleen de ongelede, maar ook veel gelede woorden zitten in hun hoofd. Van gelede woorden die geheel regelmatig zijn, hoeven we dit niet bij voorbaat aan te nemen. Zo zijn bepaalde flexievormen, zoals de meervoudsvormen van zelfstandige naamwoorden, bij uitstek regelmatig. Taalgebruikers hoeven die niet te leren, maar kunnen die steeds vormen. Later, in hoofdstuk 9, zullen we bespre-

ken in hoeverre toch ook sommige flexievormen in het geheugen zijn opgeslagen, met name doordat ze hoogfrequent zijn. Waarschijnlijk onthouden we veel meer dan strikt genomen noodzakelijk is. Gelede woorden ontlasten weliswaar het geheugen van de taalgebruikers, maar tegelijkertijd is hun geheugencapaciteit zo groot dat ze allerlei woorden kunnen opslaan als dat handig is. Het kan efficiënt zijn om ook bepaalde regelmatige, voorspelbare woorden beschikbaar te hebben, omdat het sneller is die kant en klaar op te roepen, dan om ze steeds opnieuw volgens de regels te vormen. Het woord *mens* bijvoorbeeld is niet alleen zelf frequent, maar heeft ook een hoogfrequent meervoud, *mensen*, dat taalgebruikers daarom waarschijnlijk ook onthouden. Hoe dit ook zij: vast staat dat veel gelede woorden als lexicale eenheid in het lexicon zijn opgenomen; taalgebruikers kennen die woorden als eenheid van vorm en betekenis. Dergelijke **BESTAANDE (GELEDE) WOORDEN** zitten opgeslagen in het woordenboek in hun hoofd, en in die zin zijn het, net als ongelede woorden, conventionele taalkens die leden van een taalgemeenschap met elkaar delen.

Bestaande woorden noemen we ook wel gelexicaliseerd. We gebruiken de term **LEXICALISATIE** voor twee, met elkaar samenhangende verschijnselen: (a) een geled woord kan onvoorspelbare, conventioneel bepaalde betekenisaspecten hebben, en (b) de consequentie daarvan, namelijk dat eenmaal gevormde gelede woorden met die onvoorspelbare betekenisaspecten in het lexicaal geheugen van de taalgebruiker moeten worden opgeslagen, om ervoor te zorgen dat ze met die betekenis opnieuw gebruikt kunnen worden. Dat gelede woorden opgeslagen zijn heeft nog meer gevolgen, die we nu willen bespreken.

1.5 Gevolgen van lexicalisatie

Hierboven hebben we besproken dat veel gelede woorden semantische specialisatie vertonen: hun betekenis is niet (geheel) compositioneel. Maar je kunt nog een tweede vorm van betekenispecialisatie onderscheiden. Een geled woord kan er namelijk, net als ongelede woorden, in het gebruik nieuwe betekenissen bij krijgen. *Muis* betekent tegenwoordig niet alleen 'knaagdier' maar ook 'besturingsapparaatje voor de cursor'. Op dezelfde manier kunnen gelede woorden, bijvoorbeeld door metonymische of metaforische toepassingen, betekenisuitbreiding vertonen, zoals bij *waterdrager*, *wespennest*, *praatpaal* en *grachtengordel* het geval is. (Zie hoofdstuk 5.) Ook op een andere manier kan de betekenis van een geled woord veranderen. Dat heeft te maken met het feit dat de wereld en onze kennis en interpretatie van de wereld veranderen, maar gelede woorden, als ze eenmaal gevormd zijn, blijven bestaan: ze worden opgeslagen in het lexicaal geheugen van de taalgebruikers, en vervolgens doorgegeven aan volgende generaties. We zien dit proces heel direct in de verschillende benamingen voor beroepen, zoals:

19 melkboer, groenteboer, kruidenier, postbode

Melkboeren en groenteboeren waren aanvankelijk boeren die hun producten zelf langs de huizen verkochten. Een kruidenier was iemand die kruiden ver-

kocht, en in de benaming *postbode* zien we de betekenis van *bode* die we ook nog hebben in *bodedienst*: 'iemand die iets bezorgt'. Het gewone woord daarvoor is tegenwoordig *bezorger* of *man* (*krantenbezorger*, *bladenman*). Dit zijn voorbeelden van hoe taalkunde als archeologie kan fungeren: aan de vorm van de woorden kunnen we de geschiedenis van onze samenleving en van onze taal reconstrueren.

Als gelede woorden eenmaal gevormd zijn, zijn ze aan allerlei vormen van erosie onderhevig. Hun betekenis kan zich zo ontwikkelen dat ze niet meer als een semantisch geleed taalbouwsel worden herkend. Zo zijn er tal van woorden die de doorsnee taalgebruiker niet meer als geleed ervaart, zoals *schouwburg*, *borstplaat*, *potlood* en vele anderen. We constateren hier **VERLIES VAN MORFOLOGISCHE GELEEDHEID**, die ook andere dan semantische oorzaken kan hebben.

Een belangrijke niet-semantische oorzaak is dat het grondwoord van een afleiding verloren gaat, waardoor de geleedheid niet meer direct waarneembaar is. Voorbeelden hiervan zijn werkwoorden die geprefigeerd zijn met *be-*, *ge-*, *ont-* en *ver-*:

- 20 beginnen, berispen, betogen, bevelen, beweren
 gedijen, gedogen, genezen, genieten
 ontginnen, ontberen, ontluiken
 verdwijnen, vergeten, vernachelen, verrassen, verzuimen

Voor deze werkwoorden geldt dat hun grondwoord niet meer bestaat. Naast *ontluiken* hebben we bijvoorbeeld niet meer het werkwoord *luiken*. Een spoor ervan vinden we wel in het voltooid deelwoord *geloken* ('gesloten') dat wordt gebruikt in de uitdrukking *met geloken ogen*. Een argument om deze toch als **VORMELIJK GELEED** te beschouwen, ligt in de vorm van de daarbij behorende voltooid deelwoorden. In het Nederlands treedt daarin het prefix *ge-* op: *gesproeid* - *sproeien*, *gelopen* - *lopen*, maar als het werkwoord geprefigeerd is, ontbreekt dit voltooid-deelwoordprefix: *besproeid*, *ontlopen*. In *ontloken*, *begonnen*, *gedoogd* en *vergeten* is het eveneens afwezig. We kunnen dit verantwoorden door aan te nemen dat in *ontluiken*, *beginnen*, *gedogen* en *vergeten* wel degelijk sprake is van een prefix, ook al is er geen correspondentie meer met een ongeleed werkwoord. Daarvoor pleit ook de observatie dat bij een woord als *verbaliseren*, waarin *ver-* geen prefix is, het voltooid deelwoord *geverbaliseerd* is.

Ook gesuffigeerde woorden kunnen hun grondwoord verliezen, waardoor die woorden hoogstens nog formeel geleed zijn:

- 21 -baar: dierbaar, oorbaar, richtbaar
 -ig: akelig, deftig, hevig, huidig, stevig, veilig, zalig, zuinig
 -ing: beslommering, sponning, vliering
 -je: meisje, sprookje
 -lijk: billijk, lelijk, moeilijk, olijk, vrolijk
 -loos: argeloos, klakkeloos, roekeloos
 -zaam: moeizaam, zeldzaam

Ook in deze woorden is de morfologische geleedheid niet geheel verloren gegaan. In het geval van woorden op *-baar*, *-zaam* en *-loos* bijvoorbeeld verraadt de fonologische vorm van het woord dat het gevormd is door suffigering (zie hoofdstuk 7).

Het verlies van grondwoorden kan ook in samenstellingen tot een zekere ondoorzichtigheid leiden. Het woord *bei* ('bes') bestaat bijvoorbeeld niet meer in het hedendaags Nederlands, hoewel het wel in diverse samenstellingen voorkomt:

- 22 aambei, aardbei, moerbei

Een woord als *aambei*, oorspronkelijk een samenstelling uit *aam* en *bei*, heeft geen herkenbare morfologische geleiding meer, omdat we nog *aam* noch *bei* als zelfstandig woord hebben. Bovendien: het (verloren gegane) woord *bei* betekende 'bes', en we zien *aambeien* niet als een bepaald soort bessen. In *aardbei* is het eerste gedeelte nog als apart woord herkenbaar, en kan zo het woord als samenstelling herkend worden.

In sommige gevallen is een van de beide delen van de samenstelling nog wel herkenbaar, al is ook dat niet zeker. Neem bijvoorbeeld de volgende woorden:

- 23 a aalbes, sperzieboon, statiegeld, stiefvader, likdoorn
b antwoord, bruidegom, oordeel, oorzaak, wierook

In de voorbeelden (23a) is het rechterdeel als woord herkenbaar, zodat we op grond van de vorm weten dat een *aalbes* een type bes is, al weten we niet wat *aal* betekent (zeker niet 'paling'). In het woord *sperzieboon* herkennen we wel *boon*, maar *sperzie*, een verbastering van het woord *asperge*, hebben we niet als zelfstandig woord. In de (b)-voorbeelden kunnen we wel een grondwoord noemen, maar is de betekenis van het gelede woord toch moeilijk te construeren op basis van de ermee corresponderende grondwoorden: is een *antwoord* wel een type *woord*, en een *oorzaak* een bepaald soort *zaak*? De meeste taalgebruikers zullen deze vraag ontkennend beantwoorden. Argumenten voor een vormelijke geleedheid liggen hier in de syllabestructuur en/of de accentverhouding; we komen daarop terug in hoofdstuk 6.

1.6 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we gezien waarmee de morfologie zich bezighoudt: de structuur van gelede woorden en hun vorm-betekenisrelatie met andere, gelede en ongelede, woorden. Syntagmatische morfologie hebben we getypeerd als 'morfeem syntaxis', paradigmatische morfologie als 'morfologie zonder morfemen'.

Het onderscheid tussen arbitraire en gedeeltelijk gemotiveerde woorden valt niet geheel samen met dat tussen ongelede en gelede woorden. Naast systematisch gelede woorden, waarin een regelmatige vorm-betekenis systematiek aanwezig is, zijn er ook veel woorden waarin alleen van een bepaalde mate van geleedheid sprake is. Als een of beide delen van een gelede woord niet meer

herkend worden, dan zal dat woord slechts als vormelijk geleed worden ervaren. We vatten de onderscheidingen nog eens samen in het volgende schema:

arbitrair		(gedeeltelijk) gemotiveerd		
<i>ongeleed</i>	<i>vormelijk geleed</i>	<i>niet geleed</i>	<i>niet systematisch geleed</i>	<i>systematisch geleed</i>
stoel	zuinig	koekoek	cirkant	kleurloos
appel	besteden	sul	doka	proefpersoon
boom	ontginnen	karbo	limbo	(ik) douche
leuk	sprookje	WAO	halvarine	(ik) bleef

1.7 Literatuur

Een paradigmatische benadering is te vinden in Uhlenbeck (1953), Schultink (1962), Van Marle (1985a) en Becker (1990;1993). Het onderscheid paradigmatische - syntagmatische morfologie wordt behandeld door Kaldewaij & Koefoed (1979). Van Marle (1978a) behandelt de inrichting van het lexicon. Over het lexicon gaan ook de artikelen in Al & Van Sterkenburg (red.) (1978). Over vorming van woorden die een bepaalde mate van geleedheid vertonen, zie Hamans (1988). Niet geheel systematische nieuwvormingen worden ook besproken in Van den Toorn (1983b;1987). Koefoed (1991; 1993) verduidelijkt het verschil tussen namen en omschrijvingen.

Matthews (1991²) is een klassieke inleiding in de paradigmatische morfologie. Andere inleidingen zijn Bauer (1988), Spencer (1991) en Carstairs-McCarthy (1992).

Booij (red.) (1979) is een keuze van artikelen op het gebied van de Nederlandse morfologie. Schultink (1994) geeft een overzicht over honderd jaar Nederlandse morfologie.

Voor Nederlandse feiten kan men Haeseryn (e.a.) (1997) raadplegen, met name hoofdstuk 12, en De Haas & Trommelen (1993).

Een retrograde-ordening van woorden (handig voor het opzoeken van woorden met een bepaald suffix en van samenstellingen) biedt Theissen (e.a.) (1988) en het supplement daarop: Theissen (e.a.) (1993).